

הספר החתום: השטר כדימוי של מרחב

עיון בסוגיות בבא-בתרא בעקבות שטרות, חזקות וקרקות¹
אלחי זיוון

“כל התורה כולה דמויי מדמינן לה”
(בבא בתרא קל:)

א. עיסוקו בין שטר לחזקה – גט מקושר וחזקת ג' שנים

בפרק העשירי של בבא-בתרא, 'גט פשוט', עוברת המשנה מעיסוק כללי ביחס לקרקע, נחלה, שכנות וגבולות, לעיסוק תמוה מעט בשטרות (או בכינויים לאורך הפרק: 'גיטין'). הפרק נפתח בהעמדת ההבדל בין שני סוגי תצורות של שטר: גט פשוט וגט מקושר.

ההבדל הראשוני ניכר משמותיהם: הגט הפשוט הוא גט רגיל אותו ניתן לקרוא והוא משמש באופן פשוט לראיה והגט המקושר הוא גט שבמהלך כתיבתו מקפלים, תופרים וקושרים אותו מסיבות מסוימות. המשנה הפותחת מציגה הבדלים דיניים נוספים:

גט פשוט עדיו מתוכו, ומקושר עדיו מאחוריו (...) גט פשוט עדיו בשנים, ומקושר בשלשה.

הגמרא פותחת בשאלת מקור הגט המקושר:

¹ המאמר הוא פרי מחשבות שהתעוררו בי בעת לימוד סוגיות שונות במהלך לימוד המסכת בבקיאות, סוגיות העוסקות בשטרות, בחזקת קרקעות (ג' שנים) ועוד. סוגיות אלו עוררו את סקרנותי והעלו תמיהות, תהיות וקשרים פנימיים שונים. איני יודע אם הדברים הבאים 'פותרים' את העניין באופן צמוד או לא, האם הם מופרכים או 'נמצאים בגמרא' – בחלקם אני משוכנע שכן, בחלקם לא זו הייתה כוונתי. ובזאת, תודה גדולה לר' יאיר שפתח את לימוד הבקיאות, וכן לרב נעם, שנתנו אטמוספירה מצמיחה ורעיונותם שזורים כאן.

מנהני מילי:

אמר ר' חנינא, דאמר קרא: (ירמיהו ל"ב) **שדות בכסף יקנו וכתוב בספר וחתום והעד עדים**, שדות בכסף יקנו וכתוב בספר - זה פשוט, וחתום - זה מקושר, והעד - שנים, עדים שלשה.
 ופרם אמר, מהכא: (ירמיהו ל"ב) **ואקח את ספר המקנה את החתום המצוה והחקים ואת הגלוי**, ואקח את ספר המקנה - זה פשוט, את החתום - זה מקושר, ואת הגלוי - זה פשוט שבמקושר, המצוה והחקים - אלו דברים שבין פשוט למקושר.
 והני להכי הוא דאתו? כל חד וחד למילתיה הוא דאתא, לכדתניא: (ירמיהו ל"ב) **שדות בכסף יקנו וכתוב בספר וחתום** - עצה טובה קא משמע לן, ואקח את ספר המקנה - הכי הוה מעשה.
 אלא, מקושר מדרבנן, וקראי אסמכתא בעלמא. וטעמא מאי תקינו רבנן מקושר? אתרא דכהני הו, והו קפדי טובא ומגרשי נשייהו, ועבדי רבנן תקנתא, אדהכי והכי מיתבא דעתייהו.²

באופן מעניין פרשת קניית שדה חנמאל מופיעה גם כהצעה למקור חזקת ג' שנים:

אמר רב יוסף, קרא כתיב: (ירמיהו ל"ב) **שדות בכסף יקנו וכתוב בספר וחתום**, שהרי נביא עומד בעשר ומזהיר על אחת עשרה.
 א"ל אביי: דלמא התם עצה טובה קמ"ל! דאי לא תימא הכי, (ירמיהו כ"ט) **בנו בתים וישבו ונטעו גנות ואכלו את פרין מאי קאמר? אלא עצה טובה קמ"ל**, הכא נמי עצה טובה קמ"ל;
 תדע, דכתיב: (ירמיהו ל"ב) **ונתתם בכלי חרש למען יעמדו ימים רבים!**³

את הדמיון של הלימוד והדחייה בשני המקומות ניתן לראות גם על רקע של קשר מהותי בין השטר לחזקת ג' שנים: במשך שלושת שני החזקה יכולים מערערים חיצוניים לדרוש מהקונה ראיה לבעלותו ועליו להביא שטר. חזקת ג' שנים הופכת את הקונה למחזיק (כעין 'מוחזק' כבמטלטלין, שהרי אין מוחזקות בקרקעות) – כלומר, הבעלים-המובן-מאליו של הקרקע – וחובת הראיה עוברת אל המערערים. כלומר,

² ב"ב קס, ב (ביתוך חלקים שאינם קשורים ישירות). [תרגום: ואלו לכך באים? ! כל אחד ואחד בשביל דבר אחר בא, לכדתניא וכו'. אלא מקושר מדרבנן והכתובים סמך בעלמא. ומה טעם תקנו חכמים מקושר? מקום של כהנים היו, והיו מקפידים הרבה ומגרשים נשותיהם ועשו חכמים תקנה, בין כך ובין כך נחה דעתם. (שלחן אסור לשאת גרושה, אפילו אשתו)].

³ ב"ב כח:

השטר והחזקה שניהם מהווים ראיה לשדה, באופן כזה שהחזקה בעצם מחליפה את השטר.

בשני אופני הראיה הללו כבר מתבהרת בעייה ביחס לבעלות של קרקע. במטלטלין אנו פותחים בהנחת היסוד ש"חזקה שמה שתחת ידו של אדם – שלו". באופן כללי, עניין הקניין מחייב מערכת הנחות מורכבת, ובראיה דקונסטרוקטיבית קשה להבין מהי בכלל בעלות.⁴ על-מנת לסבר את האוזן ניתן לראות את קניין המטלטלין באופן דומה לקניין חצר (או בעצם להפך): יכולתו של האדם לקנות את הדבר כרוכה בהיותו של האדם נשא של מושא הקניין, ובהיותו של המושא 'מוגבה' על-ידו ומוכנס ל'רשותו'. בקרקע אנו נתקלים בבעייה: האדם אינו יכול לשאת את הקרקע, אלא להפך, הקרקע נושאת את האדם.⁵ ולכן: כיצד ניתן להפוך לבעלים של קרקע?

על שאלה זו אני מקווה כי נהיה מסוגלים לענות ביתר-יכולת בהמשך. בינתיים, נסמן את הטענה כי ניתן לראות בשטר ובחזקה שתי אפשרויות שונות – ואולי הפוכות – של יצירת בעלות.⁶

הסוגיה העוסקת במקורה של חזקת ג' שנים מעלה כמה מקורות אפשריים שונים, הגוזרים כל אחד מהם אופי אחר של חזקה. האפשרות הראשונה (וכנראה הקדומה ביותר) מתארת את החזקה כנוצרת בעקבות פעילות חקלאית, ושלוש השנים פירושה שלושה מחזורים חקלאיים. אפשרויות אחרות מתארות את החזקה כסברא ואומדנא הקשורה לדעת הבעלים הקודמים ובהוכחה פסיכולוגיסטית של המכירה. לבסוף עולה הסבר התולה את החזקה בכך ש"שתא קמייתא מיזדהר איניש בשטריה, תרתי ותלת מיזדהר, טפי לא מיזדהר." – כלומר, אין אדם שומר את שטרו במשך שלושה שנים ולכן לאחר שלושה שנים יש להניח שהיה לו שטר. יוצא שבעצם החזקה מוכיחה על השטר ולא על הקרקע.⁷

⁴ ואפשר שלכן יש לראות בהלכות אלו גישה נטורליסטית בעלת הגיון טבעי-משפטי, הגיון פנימי, שאולי רק פתחים ודימויים מסויימים יאפשרו להתנסות בו ולהבינו, בהקשר שלנו.

⁵ או בלשונו הבהירה של ה'ברכת אברהם': "משא"כ קרקע שזה גופיה רשות בפ"ע, והאדם בקרקע ולא הקרקע אצל האדם".

⁶ יש כאן מורכבות נוספת, אליה יש לשים לב, עקב ההבדל בין הרבדים השונים של הזיקה לקרקע: הקניין, הבעלות והראיה. שטר משמש באופן פשוט כראיה, אם כי כתיבתו יכולה גם לשמש כ'מעשה קניין'; וכן 'קרקע נקנית בכסף, בשטר ובחזקה' מחד, אך מאידך אנו מבחינים בין חזקת ג' שנים המשמשת כראיה על בעלות קודמת ('חזקת ראיה'), לבין חזקה כמעשה קניין חד-פעמי, יוצר וראשוני ('חזקת קניין').

⁷ סוגיית הפתיחה של 'חזקת הבתים' המחפשת מקור לחזקת ג' היא סוגיה ארוכה ומורכבת ורבות נכתב עליה. מטרתי כאן היא להציג פרשנות כללית למהלך הסוגיה, על-מנת לשפוך אור על הפסוקים בירמיה המופיעים גם בסוגיית המקור לגט מקושר, ולכן פרטי הסוגיה פחות חשובים לענייננו. כאמור, הסוגיה מביאה כמה מקורות והסברים ודוחה אותם, בגוף המאמר הבאתי רק את עניינם לפי הפרשנות שאני מעלה כאן. המקור הראשון, ה'חקלאי', הוא דעת הולכי אושא המדמים את החזקה לשלושה הנגיחות שהופכות שור תם לשור מועד, כלומר לחזקה שהיא תוצר של מעשה. בעקבות כך תולה הגמרא דעה זו בדעת ר' ישמעאל הסובר שלא דוקא שלוש שנים, אלא אפילו "כנס את תבואתו ומסק את זיתיו כנס את קייצו - הרי אלו ג' שנים" והגמרא ממשיכה לחפש מקור לחולקים על ר"י. רב יוסף מביא את המקור מירמיה ודוחים אותו. ולאחר מכן רבא מציג שלושה נימוקים הגיוניים לחזקת ג'ש: השניים הראשונים תולים זאת בדעת

בניתוח רחב של הסוגיה, נראה לומר שהסוגיה נעה מיחס ישיר של הקונה אל הקרקע, ההופך אותה לשלו כך שאינו מצטרך לראיה, אל יחסו לקרקע דרך המוכר והסביבה ולבסוף ליחס אל השדה דרך השטר. אם נלך עם מגמה זו, הנעה לקראת פורמליזציה ביחסים אל קרקע, נוכל לשפוך מעט אור להוכחת רב יוסף מפסוקי ירמיהו, הנמצאת בתוך תנועה ומגמה זו. רש"י⁸ מסביר את הוכחתו כך:

שהרי נביא עומד בעשר ומזהיר על אחת עשרה - ירמיה בשנה העשירית לצדקיהו.

והיה כלוא בחצר המטרה, כדכתיב בספר ירמיה, ושם נאמר לו "הנה חנמאל בן שלום וגו'"

וכתיב בההיא עניינא "שדות בכסף יקנו וכתוב בספר וגו'".

היה מזהיר לוקחי שדות לכתוב שטרות ולהעמיד עדים בחתימתם כי יגלו מן העיר בשנת אחת עשרה כשנלכדה העיר, ולא יחזיקו במקח שלש שנים אלא עשירית ואחת עשרה. אלמא, בהני תרתי שנין לא הוי חזקה. מכאן לחזקה שאינה פחותה משלש שנים.

בפרק לב בירמיה מסופר על חנמאל, בן-דודו של ירמיה, הבא למכור לו את שדהו שבענתות. בפתיחת הפרק מתואר: "וְאִזְזוּ חֵיל מְלֶכֶךְ בְּכָל צָרִים עַל יְרוּשָׁלַם וַיִּרְמְיָהוּ הַנְּבִיא הָיָה כְּלוּא בְּחֶצֶר הַמְּטָרָה אֲשֶׁר בֵּית מְלֶכֶךְ יְהוּדָה". ירמיה נמצא במצור-תוך-מצור: הוא כלוא בחצר המטרה והעיר עצמה כלואה במצור הבבלים, נראה שאין עוד תקווה ובטח שאין טעם לקנות שדה הנמצאת בענתות, אך הקב"ה מצווה על ירמיה לקנות את השדה, והוא קונה את השדה במעין מעמד מפורט וטקסי:

(ט) וְאֶקְנֶה אֶת הַשָּׂדֶה מֵאֵת חֲנַמְאֵל בֶּן דָּדִי אֲשֶׁר בְּעֶנְתוֹת וְאֲשַׁקְּלָה לוֹ אֶת הַכֶּסֶף שִׁבְעָה שְׁקָלִים וְעֶשְׂרֵה הַכֶּסֶף:

(י) וְאֶכְתֹּב בְּסֵפֶר וְאֶחַתֶּם וְאֶעֱד עֲדִים וְאֲשַׁקֵּל הַכֶּסֶף בְּמֵאזְנַיִם:

(יא) וְאֶקַּח אֶת סֵפֶר הַמִּקְנָה אֶת הַחֲתוּם הַמְצֻוֶה וְהַחֲקִים וְאֶת הַגְּלוּי:

(יב) וְאֶתְנֶן אֶת הַסֵּפֶר הַמִּקְנָה אֶל בְּרוּךְ בֶּן נְרִיָה בֶּן מַחְסִיָה לְעֵינֵי חֲנַמְאֵל דָּדִי וְלְעֵינֵי הָעֲדִים הַפְּתֻבִים בְּסֵפֶר הַמִּקְנָה לְעֵינֵי כָּל הַיְּהוּדִים הַיֹּשְׁבִים בְּחֶצֶר הַמְּטָרָה:

(יג) וְאֶצְנֶה אֶת בְּרוּךְ לְעֵינֵיהֶם לֵאמֹר:

הבעלים הקודם: "שתא קמייתא מחיל/לא קפיד איניש, תרתי מחיל, תלת לא מחיל" – כלומר, לא ייתכן שהמחזיק ג"ש הוא סתם אדם שפולש לשדה וכנראה שהוא אכן בעלים. והנימוק האחרון, שהוא זה שמתקבל לבסוף, תולה את החזקה בשטר.

⁸ רש"י שם - ב"ב כח, ב.

(יד) כה אָמר ה' צְבָאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְקוֹחַ אֶת הַסְּפָרִים הָאֵלֶּה אֶת
סֵפֶר הַמִּקְנָה הַזֶּה וְאֶת הַחֲתוּם וְאֶת סֵפֶר הַגְּלוּי הַזֶּה וּנְתַתֶּם בְּכָלִי
חֶרֶשׁ לְמַעַן יַעֲמְדוּ יָמִים רַבִּים:

רש"י רואה במעשה כתיבת השטר והטמנתו "למען יעמדו ימים רבים" הכנה לקראת הגלות – "מזהיר לוקחי שדות לכתוב שטרות". אין מספיק זמן להחזיק בקרקע ג' שנים ועל-כן יש לכתוב ולשמור את השטרות עד לשיבה מהגלות.

מקור זה של רב יוסף לחזקת ג' שנים בתוך רצף האפשרויות של הסוגיה – רצף הנע, כאמור, מיחס ישיר של הקרקע עצמה אל יחס דרך שטר – מקבל משמעות נוספת: קריאתו של ירמיה לכתוב שטרות על השדות קשורה לעזיבת הארץ. תמונתו של ירמיה הנמצא במצור-תוך-מצור וריחוקן מהשדה הממשית בענתות מסמלת את היחס לארץ בזמן הגלות, יחס שעובר מהיחס הממשי אל היחס הפורמליסטי ונעשה באמצעות השטר ומעמד נתינתו.

ב. ספר המקנה: הקרקע הדמיונית של השטר

בשלב זה נחזור לשאלה: כיצד בכלל השטר קונה את השדה? הגמרא בקידושין⁹ מביאה כמקור ליכולת השטר לשמש גם כאמצעי קניין ('מעשה קניין') פסוק מירמיה:

ובשטר מנלן? אילימא משום דכתיב: (ירמיהו לב) וכתוב בספר וחתום והעד עדים, והאמרת: שטר - ראייה בעלמא הוא! אלא מהכא: (ירמיהו לב) ואקח את ספר המקנה.

השינוי בין הפסוקים המוכיח את יכולת הקניין של השטר הוא הפיכתו של ה'ספר' ל'ספר המקנה' (רש"י: "אלמא יש קנין אף בספר לבדו"). יש להבין מהי המשמעות של המושג 'ספר המקנה', וכיצד, באופן זה, ניתן לקנות קרקע ממשית 'בספר לבדו' - כיצד ה'ראייה מתעצמת לדרך קניין'.

אולי ניתן להבין את מיקומו של פרק העוסק בשטרות במסכתנו ע"י הדימוי של השטר – או באופן רחב יותר: הטקסט – אל הקרקע והמרחב¹⁰. דימוי זה, שהעסיק גם הוגים פילוסופים שונים¹¹, יכול להתבטא במשמעויות שונות. כ'הצעת-דימוי', אני מציע לראות את משמעויותיו נעות על הציר של הצורה והתוכן – בין דימוי ויזואלי-אייקוני לבין משל רעיוני.

⁹ דף כו:

¹⁰ אנו מוצאים בהרבה מקומות במסכת רמזים לזיקה זו ואף דיבורים ישירים על כך. בתוך הרמזים, אולי הבולט והנהדר ביותר נמצא במשנה (א,ו) העוסקת בדין חלוקת חצר וקרקע ונחתמת באיסור חלוקת כתבי הקודש, גם: השימוש ב'גוויל' כאבן בכותל וכחומר לספר-תורה, הסוגיה (בה נדון בהמשך) של 'אותיות נקנות במסירה' ועוד.

בקצה הצורני ניתן לדמיין את הטקסט כקרקע, את הספר כגאיות ועמקים ואת האותיות כתוואי השטח. אפשר גם להתייחס לטקסט כמפה אינטנסיבית – הפסקאות יכולות לסמן אובייקטים ממשיים במרחב המדומיין, כעין קוי-גובה ושמות-מקומות במפה רגילה. ניתן לדוגמה לדמיין את 'צורת הדף' כעמק (הגמרא) שבשני צדדיו ישנם הרים (רש"י ותוס'). הדימוי הויזואלי, במקרה זה, יכול להמשיך אל דימוי רעיוני-יותר כשהלימוד מדומה לטיול בעמק והעומד על ההרים יכול להבין מה יש בעמק, ולקבל פרספקטיבות שונות לגביו.

דימויים צורניים אלה מלאי תוכן ומשמעות: לעולם הטקסט מתאר מרחב – מרחב שיח או מרחב ממשי, מרחב מדומיין או מרחב לוגי, מרחב סיפורי או מרחב משפטי. הטקסט הכתוב מתייחס למרחב, וכתבת טקסט היא יצירת מרחב.

בהקשר שלנו, כתיבת שטר קרקע היא מעשה כזה: כתיבת המצרים (הגבולות) של הקרקע, חתימת העדים, אישור הבי"ד על השטר – כל אלה לוקחים דברים מהמציאות הממשית – קרקע, קונה, מוכר, חברה, משפט – ויוצרים מהם עולם דמיוני-נראטיבי החל על העולם הממשי.

ניתן להשוות את זה לארץ ישראל.

הליכותיו של אברהם בארץ לדוגמה. שכם, בית-אל, אלוני ממרא: שמות אלו הינם עדיין אלמוניים וחסרי משמעות למי שקורא את התורה בסדר הפרשות; המזבחות והקריאות בשם ה' של אברהם – כל אלה כמו מושכים 'חוטי משמעות' בין המקומות הממשיים ומתחילים ליצור עולם דמיוני של הקשרים וסיפורים בו הולכים בני אברהם אחריו – "מעשה אבות סימן לבנים". ועל-כן גם כל מעשי הבנים במקומות אלו יהיו ניתנים להבנה על רקע מעשי אבותיהם שם. וכמו בהליכותיו של אברהם – כך גם מעשי יצחק ויעקב ובני-ישראל בחזרתם ממצרים.

למעשה, אפשר להבין ככה את דברי רש"י הראשונים על התורה באופן עמוק יותר: התורה אינה רק מוכיחה שהארץ נתנה לנו מהקב"ה, אלא שהארץ שלנו. שאנחנו מחוברים אליה והיא אלינו. העולם הדמיוני שהטקסט מצייר הופך את האדמה החיצונית והאלמונית לנחלת-אבות מוכרת ומלאת משמעות, לארץ המובטחת¹².

¹¹ ג'ראר ז'נט טבע את המושג 'ארכיטקטואליות', ז'ורד' פרק מדגים את העניין ב'חלל וכו': מבחר מרחבים' וב'החיים הוראות שימוש', ואחרים, דוגמת רוברט פארק ועודד מנדה-לוי, השתמשו ברעיון זה כדרך לנתח עניינים אדריכליים וסוציולוגיים.

¹² בהקשרים אחרים התורה היא השרטוט האדריכלי של העולם – הסתכל באורייתא וברא עלמא'. לדוגמה, בראשית רבה פרשה א: "בנוהג שבעולם מלך בשר ודם בונה פלטיין, אינו בונה אותה מדעת עצמו אלא מדעת אומן, והאומן אינו בונה אותה מדעת עצמו, אלא דיפתראות ופינקסאות יש לו, לדעת היאך הוא עושה חדרים, היאך הוא עושה פשפושין, כך היה הקדוש ברוך הוא מביט בתורה, ובורא את העולם, והתורה אמרה בראשית ברא אלוהים, ואין ראשית אלא תורה, היאך מה דאת אמר (משלי ח) 'ה' קנני ראשית דרכו'".

ג. גט מקושר: פורמליזציה וגירושין

בחזרה לדברינו לפני-כן, בהקשר הפסוקים מירמיה ומגמת הפורמליזציה בחזקת ג' שנים, נשאל את השאלה: האם כובד משקלו מונח על העולם הממשי-החיצוני עליו השטר מוסב, או על העולם הדמיוני-פנימי שיוצר השטר? האם המסמן שקוף, או שהוא הופך למסומן מצד עצמו?¹³

נסגור את פתיחת דברינו – סוגיית מקורו של ה'גט-מקושר' – בעניין זה. בתיאור כתיבת השטר אצל ירמיה נראה שישנם שלושה ספרים:

(יא) וְאָקַח אֶת סֵפֶר הַמִּקְנָה אֶת הַחֲתוּם הַמְצֹוּה וְהַחֲקִים וְאֶת

הַגְּלוּי:

(...)

(יד) כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְקוֹחַ אֶת הַסְּפָרִים הָאֵלֶּה אֶת

סֵפֶר הַמִּקְנָה הַזֶּה וְאֶת הַחֲתוּם וְאֶת סֵפֶר הַגְּלוּי הַזֶּה וְנִתְּתָם בְּכָלִי

חָרֵשׁ לְמַעַן יַעֲמְדוּ יָמִים רַבִּים:

כפי המובא בהתחלה, ריבוי ספרים אלו מוליד את הדרשה המלמדת על גט-מקושר:

ומניין לגט המקושר?

אמר רבי אימי: ואקח את ספר המקנה ואת החתום זה המקושר

ואת הגלוי זה הפשוט שבמקושר¹⁴ ואת המצוה ואת החקים שבין

זה לזה, אלא שזה בשנים וזה בשלשה, זה מתוכו וזה מאחריו.

ורבנן דקיסרין אמרין ואקח את ספר המקנה זה הפשוט ואת

החתום זה המקושר ואת הגלוי זה הפשוט שבמקושר ואת המצוה

ואת החוקים שבין זה לזה, אלא שזה בשנים וזה בשלשה, וזה

מתוכו וזה מאחריו.¹⁵

כאן יש לתהות על תכליתו של הגט המקושר. בהנחה שהשטר משמש לראיה, מה עוזר שטר שלא ניתן לקרוא אותו?

¹³ השטר, מבחינה זו, משמש כמעריך הסימבולי הנמצא על התפר ומרחב המעבר בין העולם הדמיוני-פנימי ובין העולם הממשי-חיצוני. ייתכן והשאלה כאן מעט סתומה, אך אני מקווה שהיא תתבהר בהמשך.

¹⁴ הפרשנים מתלבטים מה זה 'הפשוט שבמקושר': לפי רוב הראשונים – הרשב"ם, האור-זרוע, הרמ"ה ועוד – זוהי העובדה ש'טופס של שטר (הנוסח הכתוב בו) כתוב כולו כעין פשוט'. באנציקלופדיה תלמודית הציע אפשרות אחרת, שזה חלק בגט-המקושר שגם לאחר הקשירה נשאר חלק.

¹⁵ ירושלמי ב"ב פרק י, הלכה א.

בסוגיות הגמרא על הגט המקושר דנים הראשונים בצורתו: האם הוא מקופל או נתפר? היכן בדיוק הוא נתפר? ובאיזה קפל כותבים מה? ואולי הוא בכלל קשור ברצועות? המידע שנותנים המילים הכתובות שבגמרא על-מנת לתאר אובייקט מורכב זה מוליד שלל בעיות, והראשונים עמלים לתת פתרונות וציורים שונים. כאן אנו חוזרים לצורניות של השטר. הגט-המקושר משמש יותר כאובייקט תלת-ממדי מאשר כטקסט וכגליון גלוי וקריא, ובכך הוא עשוי להוות דוגמה למצב שבו השטר הופך ממסמך-שקוף למסומן בעצמו. בסוף הסוגיה מגיעה הגמרא למסקנה שגט-מקושר הינו תקנת חכמים בשביל "אתרא דכהני הוו, והוו קפדי טובא ומגרשי נשייהו". הגט-המקושר נועד לגרש, או יותר נכון להשהות את הגירושין, להאריך את התהליך הכרוך בהם. בעקבות כך אומר רשב"ם:¹⁶

**וחכמים תקנו לכתוב במקושר כמנהג האומה¹⁷ כדי לתת חילוקים
הרבה וחומרות במקושר משום תקנת הכהנים הקפדנים כדאמרין
לעיל כדי שלא יהא נוח לגרש נשותיהן.**

בהמשך הוא מוסיף נימוק נוסף ודומה:

**כך מנהגה של אומה זו - דרבנן תקון במקושר כי ההוא מנהג,
להפריד מצות וחוקים בין פשוט למקושר כדאמרן בריש פירקין.**

נראה שיש עניין להוסיף פרטים וחילוקים בגט-המקושר, ואולי זה אף קשור לדברי ירמיה "אֵת הַחֲתוּם הַמְצִיחַ וְהַחֲקִים". נקודה זו יכולה להתקשר למגמת הפורמליזציה בסוגיית המקור לחזקת ג"ש הרואה באופן זה את הפסוקים מירמיהו – קריאתו של הנביא לעשות שטרות לקראת הגלות – ובהקשר החדש בדברי הגמרא – בצורך לעכב ולהכיל את הגירושין.¹⁸ ניתן לומר בעקבות כך, כי ההבדל בין הגט הפשוט לגט

¹⁶ ב"ב קסד, ב.

¹⁷ שנהגו הגויים בשטרותיהם להוסיף לזמן כתיבת השטר המתייחס למלך עוד שנה, ע"מ לכבד את המלך, והגמרא מביאה סיפור בה נראה שכך עשו גם בגט-מקושר.

בכלל, יש לציין, כנראה שהגט-מקושר אינו המצאה חז"לית (או של הסנהדרין אליבא דהיד-רמ"ה, ראה בהערה הבאה), אלא נוהג-מדינה כללי אותו הם אמצו והעניקו לו משמעות נוספת. ישנם עדויות ארכיאולוגיות שונות לגבי הימצאותן של שטרות כפולים ומקושרים בכורדיסטאן, כתובים ביוונית ומתארכים למאה ה-2 לפנה"ס. לעניין זה יש משמעות ביחס למהות הגט-מקושר, אני חושב, אך קצרה היריעה מלפתוח אותו כאן.

¹⁸ להרחבה מעניינת בקשרים אלו ניתן לראות את היד רמ"ה בסוגיית 'גט-מקושר': "[שני השטרות, החתום והגלוי] אצטריך משום דשדה המכר גופה בענתות היתה דכתיב "קנה לך את שדי אשר בענתות", והיא היתה עיר הכהנים כדכתיב (ירמיה פ"א א) "מן הכהנים אשר בענתות" וכתיב נמי (מלכים א' פ"ב כו) "ולאביתר הכהן אמר המלך ענתות לך על שדך". ואמטול הכי אצטריך תרי שטרי: חד פשוט כמנהג ירושלים שנכתב בה השטר והיו נוהגין בפשוט, וחד מקושר כמנהג ענתות דהוה אתרא דכהני והווי נהיגי במקושר הילכך אצטריך מקושר כמנהג מקום השדה שהיתה בענתות והמוכר עצמו שהיה מענתות".

בהמשך הגמרא, בדחיית הפסוקים כמקור, הוא אומר: "מיהו ש"מ דהאי תקנתא ביומי בית ראשון אתקין דעל כרחיק ירמיה הנביא בפשוט ומקושר זבן כדברירנא. (...) ומ"ט תקינו רבנן מקושר אתרא דכהני הוה דהו קפדי טובא, כדכתיב (הושע פ"ד ד) "ועמך כמריבי כהן".

המקושר, הוא ההבדל הזה: בין המסמן השקוף ובין המסמן שאיבד את טעמו הראשון, הגלוי, ונעשה אובייקט-כשלעצמו.

ד. סוגיית 'אותיות נקנות במסירה' והשטר כספינה

לאיסוף הדברים עד כאן:

ראינו את סוגיית המקור לגט מקושר ואת סוגיית המקור לחזקת ג"ש. זיהינו קשר ביניהם: שימושם בפרשת מכירת שדה חנמאל ותפקידם של החזקה והשטר בבעלות על קרקע.

בתוך סוגיית המקור לחזקת ג"ש ראינו התקדמות מחזקה הנוצרת דרך החיבור של האדם לקרקע במחזוריים החקלאיים אל חזקה המגדירה את המתזיק כ'בעל שטר' ובעצם משתמשת בשטר כמתווך-בעלות.

מגמת הפורמליזציה הזו של הסוגיה, הליכתה אל המערכים הפורמלים בבעלות על קרקע על-פני מערכים ממשיים-פיזיים, עזרה לנו ע"מ להבין את הוכחת רב יוסף מהפסוקים בירמיהו, ובנוסף שפכה אור על פסוקים אלה בתיאורם כקריאה לפורמליזציה – "שדות בכסף יקנו וכתוב בספר וחתום".

מכאן חזרנו אל הגט המקושר, הנטוע היטב בפרשה זו, והבנו אותו כחלופה פורמליסטית לזיקה עם הקרקע בזמן היציאה לגלות. ההבחנה בין הגט הפשוט, הגליון הכתוב והקריא, לבין הגט המקושר והחתום היא ההבחנה בין יצירת זיקה סימבולית אל קרקע ממשיית ובין בניית עולם סגור באמצעים סימבוליים-פורמליסטים, ארץ-ישראל כארץ דמונית-פנימית אליה נכנסים דרך הקריאה בתנ"ך.

נחתום את הדברים בסוגיה מרתקת נוספת העוסקת בעניין הקשר בין שטר לקרקע, ואולי אפילו באופן ישיר יותר – סוגיית 'אותיות נקנות במסירה', המופיעה כמה פעמים בב"ב. השאלה העומדת בבסיס הסוגיה היא דרך קניית שטר¹⁹ – כיצד קונים שטר? האם השטר הוא כדבר ש"גופו ממון" והוא נקנה במשיכה, או שמא אני צריך לקנות אותו באמצעות שטר אחר?

מקרה הממחיש את העניין הוא מחלוקת רשב"ג חכמים²⁰:

הפסוק האחרון אותו קושר לסיפור היד-רמ"ה נמצא בנבואת פורענות של הושע בה' מכריז על חורבן "וְשָׁבִי הָאָרֶץ" (בנ"י) עקב השחתת מעשיהם בגזל, רצח וניאוף, ובה משתמש הנביא הרבה כדימוי העם ל"אִשָּׁה אֶהְיֶה רַע וּמְנַאֲפָת". אפשר להתלבט האם ארמו זה מפורש או לא, אך ניתן בעקבות זאת לראות את גירושי הכהן כגירושי העם מהארץ.

¹⁹ לעיון ספציפי בסוגיה זו, ניתן לראות את המאמר "טבעת, כסף, שטרות, חובות וסמלים" בו טוען ברכיהו ליפשיץ שב'אותיות' התכוונה הגמרא לשטר מיוחד "שיש בו התחייבות, או הוראה של המתחייב, והן מאושרות ע"י דמות דיוקן, חתימה או כל סימן אחר", ומוכיח את זה ממקומות שונים.

²⁰ ב"ב קסט"ב.

רשב"ג אומר: הנותן מתנה לחבירו והחזיר לו את השטר - חזרה מתנתו, וחכ"א: מתנתו קיימת.
מאי טעמא דרשב"ג? (...) אמר רבה: באותיות נקנות במסירה קמיפלגי, רשב"ג סבר: אותיות נקנות במסירה, ורבנן סברי: אין אותיות נקנות במסירה.

במקרה הזה, השטר נעשה כמין 'בובת וודו' של השדה:²¹ ברשות מי שהשטר נמצא אצלו – אצלו גם נמצא הנכס אותו רוצים לקנות. דימוי זה מתקשר ישירות לשאלה בדבר יכולת הקניין של השטר ובדימוי המרחב של השטר.

אנו מוצאים בגמרא גם קביעה זהה הפועלת בכיוון ההפוך: "כיון שהחזיק זה בקרקע - נקנה שטר בכל מקום שהוא". בעקבות קביעה זו טבעו הראשונים את הביטוי "שטרא אפסרא [=אפסר, רסן] דארעא הוא".

לדימוי זה איכויות נוספות כבר: השטר הוא כעין האפסר של הבהמה אותה מגיש המוכר אל הקונה. דבר זה מעלה תמונה של קניין ע"י ביות הקרקע הפראית והשתלטות עליה באמצעים סימבוליים. הנתיבות לדוגמה, מחבר את העניין עם הדימוי הישיר של שטר לקרקע: "דשטר אפסרא דארעא הוא עדיף, דהוי כאילו הוא מחובר בקרקע ונקנה עם הקרקע".

מעניין שדיון זה בו הגמרא עוסקת בהרחבה לא מתחיל בקשר של שטר לקרקע, אלא בקשר של שטר לספינה. שנינו בתוספתא בקידושין:

ספינה נקנית במשיכה. ר' נתן אומר: ספינה ואותיות נקנות במשיכה ובשטר.²²

והגמרא בדף עו. מציעה, בעקבות קושיות שונות, גירסה אחרת:

ספינה נקנית במשיכה, ואותיות במסירה; רבי נתן אומר: ספינה במשיכה, ואותיות בשטר.

מבלי להיכנס להבדלים בין מסירה למשיכה ובכל ענייני הסוגיה שם, ארצה לתהות אודות הקשר בין שטר לספינה: למה התנא קושר את שני הדברים יחד?

אין לי תשובה משכנעת, מלבד היותם של שני אלה יצורי-ביניים הנמצאים בין הקרקעות למטלטלין ובין הממשי למופשט, ומלבד ההקשר: סוגיה זו מופיעה בתחילת

²¹ תיאור מעניין של רעיון זה נמצא בירמיהו פרק נא: "וְהָיָה כְּכַלְתֶּךָ לְקָרָא אֶת הַסֵּפֶר הַזֶּה תִּקְשֶׁר עָלָיו אֶבֶן וְהַשְׁלַכְתוּ אֶל תוֹךְ פְּרֵת: (סד) וְאָמַרְתָּ פָּקֵה תִּשְׁקַע בְּקַל וְלֹא תִקּוּם מִפְּנֵי הָרָעָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מֵבִיא עָלֶיךָ וְיִעֲפוּ עַד הַנְּהַ דְבָרֵי יְרֻמְהוּ".

²² תוספתא קידושין פרק א, הלכה ז.

פרק "המוכר את הספינה" בו מסופרות אגדות רבה בר בר-חנה. איני יכול להוכיח את זה, אך לתחושתו לאגדות אלו יש קשר לחורבן, לכוחות ההרס הקמאיים-הלוייתנים נמצאים ביים- ולגאולה העתידית. הספינה, בהקשר זה, מהווה את פיסת הקרקע ביים החורבן²³ של התהו ש"אי לאו דהוה מקרבא ספינתא הוה טבעינן".

אם נלך (או שמא נפליג) לכיוון זה, נשלים את הסיפור: לאחר שהתורה מפסיקה להיות 'מסמן-שקוף' לארץ המטעין אותה במשמעות, והופכת להיות 'ספר חתום'²⁴, מסמן סגור, פורמליסטי, היא משמשת כספינה – כעולם דמיוני סגור המהווה מקלט ומפלט מהחורבן והגלות הממשיים שבחוץ.²⁵

ומי יתן ומתקיים בנו -

כי כה אָמַר ה': כְּאֲשֶׁר הִבְאֵתִי אֶל הָעָם הַזֶּה אֶת כָּל הָרָעָה הַגְּדוֹלָה
הַזֹּאת כִּן אֲנֹכִי מֵבִיא עֲלֵיהֶם אֶת כָּל הַטּוֹבָה אֲשֶׁר אֲנֹכִי דֹבֵר עֲלֵיהֶם,
וְנִקְנָה הַשָּׂדֶה בְּאַרְצָה הַזֹּאת אֲשֶׁר אַתֶּם אֹמְרִים שְׂמֵמָה הִיא מֵאִין
אָדָם וּבְהֶמָּה נִתְּנָה בְּיַד הַכְּשָׁדִים. שְׂדוֹת בְּכֶסֶף יִקְנוּ וְכָתוּב בְּסֵפֶר
וְחֲתוּם וְהָעֵד עֵדִים בְּאַרְצָה בְּנִימָן וּבְסֹבִיבֵי יְרוּשָׁלַם וּבְעָרֵי יְהוּדָה
וּבְעָרֵי הַהָר וּבְעָרֵי הַשְּׁפֵלָה וּבְעָרֵי הַנֶּגֶב כִּי אֲשִׁיב אֶת שְׁבוֹתֵם נְאֻם
ה'.

²³ לדוגמה - בבא בתרא עג, א: "אשתעו לי נחותי ימא: בין גלא לגלא תלת מאה פרסי, ורומא דגלא תלת מאה פרסי. זימנא חדא הוה אזלינן באורחא, ודלינן גלא עד דחזינן בי מרבעתיה דכוכבא זוטא, והויא לי כמבזר ארבעין גריוי בורא דחרדלא, ואי דלינן טפי - הוה מקלינן מהבליה. ורמי לה גלא קלא לחברתה: חברתי, שבקת מידי בעלמא דלא שטפתי (רשב"ם: ונחרביה - מפני עון הדור), דנתי אנא ונאבדיה?" וכן: שם עה, א: "ובשעה שצמא (הלוותן) - עושה תלמים תלמים ביים, שנאמר: (איוב מ"א) "אחריו יאיר נתיב". אמר רב אחא בר יעקב: אין תהום חוזר לאיתנו עד שבעים שנה, שנאמר: (איוב מ"א) "יחשוב תהום לשיבה", ואין שיבה פחותה משבעים."

²⁴ ואולי שייך להזכיר כאן: ישעיהו פרק כט: (ח) וְהָיָה כְּאֲשֶׁר יִחְלַם הַרְעֵב וְהָנָה אוֹכֵל וְהִקְיִץ וְרִיקָה נִפְשׁוּ וְכַאֲשֶׁר יִחְלַם הַצֹּמֵא וְהָנָה שֹׁתֵה וְהִקְיִץ וְהָנָה עֲגִיף וְנִפְשׁוּ שׁוֹקֵקָה כִּן יִהְיֶה הַמּוֹן כָּל הַגּוֹיִם הַצֹּבְאִים עַל הַר צִיּוֹן: (ט) הַתְּמַמָּהוּ וְתַמָּהוּ הַשְּׂתַעֲשֻׁעוּ וְשַׁעוּ שְׂכָרוּ וְלֹא יֵזֶן נַעוּ וְלֹא שְׂכָר: (י) כִּי נִסְף עֲלֵיכֶם יִקְנֶן רוּחַ תַּרְדֵּמָה וְיִעֲצֹם אֶת עֵינֵיכֶם אֶת הַנְּבִיאִים וְאֶת רְאֲשֵׁיכֶם הַחַזִּים פֶּסָה: (יא) וְתָהִי לְכֶם חֲזוֹת הַפֶּלַל קְדָרִי הַסֶּפֶר הַחֲתוּם אֲשֶׁר יִתְּנוּ אֹתוֹ אֶל יוֹדְעֵי הַסֶּפֶר סֶפֶר לֹאמֹר קָרָא נָא זֶה וְאָמַר לֹא אוֹכֵל כִּי חֲתוּם הוּא: (יב) וְנִתַּן הַסֶּפֶר עַל אֲשֶׁר לֹא יוֹדְעֵי סֶפֶר לֹאמֹר קָרָא נָא זֶה וְאָמַר לֹא יוֹדְעֵי סֶפֶר:

²⁵ ואולי בספר החתום גם סוד הגאולה:
דניאל פרק יב (ב) וְרַבִּים מִיִּשְׁנֵי אֲדָמַת עֶפֶר יִקְיֶצוּ אֵלֶּה לְחַיֵּי עוֹלָם וְאֵלֶּה לְחַרְפוֹת לְדָרְאוֹן עוֹלָם: (ג) וְהַמְשַׁפְּלִים יִזְהָרוּ כִּזְהַר הַקְּרִיעַ וּמִצְדִּיקֵי הַרְבִּים פְּכוּכִים לְעוֹלָם וְעֵד: (ד) וְאֵתָה דְנִיָּאל סָתָם הַדְּבָרִים וְחָתָם הַסֶּפֶר עַד עַתָּה קִץ יִשְׁטוּוּ רַבִּים וְתַרְבֵּה הַדְּעַת: (ח) וְאֲנִי שְׂמַעְתִּי וְלֹא אָבִין וְאִמְרָה אֲדִנִּי מֵה אַחֲרִית אֵלֶּה: (ט) וְיִאמְרוּ לָךְ דְנִיָּאל כִּי סִתְמִים וְחֲתָמִים הַדְּבָרִים עַד עַתָּה קִץ:
²⁶ ירמיהו לב